DEEL I

POLITIEKE EN SOCIALE CONTEXT

If liberty means anything at all, it means the right to tell people what they do not want to hear.

- George Orwell (1903-1950), Britse schrijver en essayist

HOOFDSTUK 1

DE STRIJD OM HET SPREKEN

Free speech is neither a conservative nor liberal idea.
It is an eternally radical idea.

- Greg Lukianoff (1974), Amerikaans jurist en voorzitter van de Foundation for Individual Rights and Expression (FIRE)

Freiheit ist immer die Freiheit des Andersdenkenden.

- Rosa Luxemburg (1871-1919),
Pools-Duitse marxistische denker en activiste

WIE MAG NOG SPREKEN?

DAT MAG JE TEGENWOORDIG NIET MEER ZEGGEN

Ik zit op een terras, en het gesprek gaat over reizen, werk en wonen. Iemand vertelt dat ze jarenlang in het buitenland heeft gewerkt, maar blij is dat ze opnieuw in Vlaanderen woont.

"Ik ben eigenlijk fier op Vlaanderen", zegt ze.

En dan volgt bijna automatisch: "Maar ja, dat mag je tegenwoordig niet meer zeggen."

Rond de tafel wordt er instemmend geknikt, maar voor wie er even over nadenkt, is die opmerking toch merkwaardig. Er is niemand die haar probeerde het zwijgen op te leggen en zelfs niemand die verontwaardigd reageerde op haar uitspraak. Integendeel, de meesten leken het met haar eens te zijn. En toch: ze leven allemaal in Vlaanderen, een regio waar ongeveer de helft van de kiezers Vlaams-nationalistisch stemt. Op het moment van het gesprek was zowel de minister-president van Vlaanderen als de premier van België een Vlaams-nationalist. Hoezo mag je dan niet meer zeggen dat je fier bent op Vlaanderen?

Niet veel later hoorde ik in het VRT-actualiteitsprogramma *Terzake* een politicus van Vlaams Belang uitleggen dat religie en culturele achtergrond een rol spelen bij de groeiende intolerantie tegenover genderdiversiteit. Tijdens zijn analyse wekt hij voortdurend de indruk dat hij iets ter sprake brengt wat niet gezegd mag worden. Het probleem zou systematisch verzwegen worden. Hij zegt blij te zijn dat hij het nu eindelijk kan bespreken, "want het probleem mag blijkbaar niet benoemd worden".

Hoezo? Hij brengt zijn analyse in primetime op de openbare omroep. Er waren op dat moment ook tal van andere politici en opiniemakers die een gelijkaardige analyse maakten. Sterker nog: zelfs zijn ideologische tegenstander aan de gesprekstafel, die vanuit een progressieve invalshoek redeneerde en het op veel punten grondig met hem oneens was, erkende dat religieuze achtergrond een factor kan zijn en herhaalde verschillende keren dat we dat moeten durven benoemen.

De uitspraak "dat mag je tegenwoordig niet meer zeggen" kunnen we dus niet zomaar letterlijk nemen. Ze fungeert soms eerder als een retorische strategie waarmee de spreker suggereert dat hij uitspreekt wat anderen niet durven zeggen. De spreker zou tegen de stroom ingaan en dapper taboes doorbreken – ook al is de opvatting die hij verdedigt breed gedeeld en alomtegenwoordig in het publieke debat. Ik ben zeker niet de eerste die het opmerkt: de opiniemakers die het luidst verkondigen dat we niks meer mogen zeggen, behoren vaak juist tot degenen die voortdurend het publieke debat domineren.

EEN STRIJD OM ERKENNING

De klacht "we mogen niets meer zeggen" verwijst dus niet altijd naar een werkelijk verlies van spreekruimte. Soms gaat het eerder om iets anders: het gevoel dat bepaalde overtuigingen onvoldoende erkenning of waardering krijgen in bepaalde culturele milieus. De onderliggende boodschap luidt dan: mijn opvattingen worden niet ernstig genomen, mensen zoals ik worden weggezet als bekrompen of ouderwets, en tellen niet meer mee.

Het gaat dus ook over culturele miskenning, over status en culturele macht. Veel mensen hebben het gevoel dat, ondanks de electorale successen van rechtse partijen, hun opvattingen onvoldoende weerklank vinden bij wie cultureel gezag geniet: jour-

nalisten, academici, kunstenaars, opiniemakers en andere leden van wat soms de culturele elite wordt genoemd. Mensen denken dat er op hen en hun overtuigingen wordt neergekeken. En dat gevoel kan sterk zijn, ook als diezelfde overtuigingen door grote groepen mensen worden gedeeld.

Dat gevoel van miskenning kan zelfs omslaan in de overtuiging dat men als rechtse persoon voortdurend in de minderheid is. Vlaams Belang-voorzitter Tom Van Grieken vatte dat in 2017 kernachtig samen toen hij in een interview in *De Morgen* terugblikte op hoe hij vroeger dacht over het verschil tussen linkse en rechtse mensen: "Linkse mensen gaan ervan uit dat iedereen het met hen eens is en zijn oprecht verbaasd als ze een afwijkende mening horen. Rechtse mensen denken dat iedereen tegen hen is en zijn oprecht verbaasd als iemand het met hen eens is."

EEN VERANDERD PUBLIEK DEBAT

De strijd om erkenning beperkt zich niet tot de rechterzijde. Ook aan de linkerzijde en bij andere groepen leeft de behoefte om gehoord en serieus genomen te worden. Die vaststelling staat niet los van de manier waarop het publieke debat de voorbije decennia is veranderd.

De klassieke centra van cultureel en maatschappelijk gezag hebben aan vanzelfsprekendheid verloren. De afbrokkeling van de klassieke zuilen heeft ertoe bijgedragen dat burgers zich minder vanzelfsprekend laten vertegenwoordigen door partijen, vakbonden, religieuze of andere traditionele organisaties. Bovendien hebben het internet en de sociale media de toegang tot het publieke debat vergemakkelijkt. Het debat is niet langer alleen voorbehouden aan politici, journalisten, academici en een beperkt aantal opiniemakers. Veel meer mensen kunnen nu van zich laten horen en soms zelfs een bijzonder groot publiek bereiken.

Dat geldt voor gematigde stemmen en voor stemmen die voorheen ondervertegenwoordigd waren. Maar ook radicalere stemmen kunnen hun boodschap nu gemakkelijker verspreiden.

Het publieke debat is daardoor luider en diverser geworden. Minderheidsgroepen die vroeger nauwelijks werden gehoord – zoals vrouwen, mensen met een migratieachtergrond, religieuze minderheden of mensen met diverse genderidentiteiten en seksuele oriëntaties – kunnen gemakkelijker hun ervaringen en perspectieven binnenbrengen en dominante opvattingen uitdagen. Bestaande machtsverhoudingen, privileges en historisch gegroeide gewoonten kunnen daardoor vaker ter discussie worden gesteld.

Wat mij ook opvalt en vaak onderbelicht blijft, is dat influencers, vloggers en podcasters via YouTube, Instagram en TikTok niet alleen een groot publiek hebben, maar ook een grotere verscheidenheid aan opinies en standpunten in het debat brengen. Sommige daarvan zouden vroeger buiten de maatschappelijke consensus vallen. Maar ook politici en publieke figuren, die vroeger vooral afhankelijk waren van de klassieke media, kunnen vandaag via zulke kanalen rechtstreeks een enorm publiek bereiken met boodschappen die vroeger slechts in de marge van het debat te horen waren. Wie bijvoorbeeld kijkt naar de opvattingen die via figuren als Donald Trump, Elon Musk, Tucker Carlson, Andrew Tate en Thierry Baudet een enorm publiek bereiken, ziet hoe ver de grenzen van het publieke debat ook aan de rechterzijde zijn opgeschoven. Vandaag is er nog maar weinig dat in het publieke debat niet gezegd mag worden.

Dat geldt zowel voor progressieve als conservatieve ideeën: de bandbreedte van het publieke debat is ruimer geworden. Je hoeft vandaag niet lang te zoeken om iemand te vinden die traditionele genderrollen verdedigt of juist de man-vrouwbinariteit afwijst. Je vindt zowel filmpjes die racisme en discriminatie aanklagen als video's waarin immigratie als een existentiële bedreiging

wordt voorgesteld. Er zijn klimaatactivisten én klimaatsceptici, voorstanders én tegenstanders van vaccinatie, pleidooien voor een herwaardering van spirituele tradities naast felle kritiek op religie, stemmen die de NAVO willen afschaffen naast oproepen tot meer bewapening. Mensen praten openlijk over hun mentale gezondheid of verdedigen alternatieve geneeswijzen. Ze pleiten voor de afschaffing van cultuursubsidies of brengen religieuze tradities zoals het vasten opnieuw onder de aandacht. Toen ik student was, waren veel van dat soort stemmen nauwelijks hoorbaar. Vandaag komen ze dagelijks via onze smartphone binnen.

Die grotere pluraliteit maakt de zoektocht naar erkenning complexer. Vroeger was het relatief gemakkelijk om te weten wat normale en aanvaardbare opinies waren. Dat is nu wel even anders. Uitingen die vroeger nauwelijks weerstand opriepen, worden nu soms kritischer bekeken. Dat kan leiden tot interessante correcties en het publieke debat verrijken. Maar sommige mensen kunnen het ook ervaren als een verlies van vanzelfsprekendheid. Ze hebben de indruk dat hun vrijheid om te spreken onder druk staat of dat hun stem onvoldoende gehoord wordt.

Dat verklaart ook voor een stuk waarom de klacht “we mogen niets meer zeggen” zo vaak opduikt rond thema’s als nationale identiteit, religie, migratie, tradities of gender. Net bij die onderwerpen ervaren mensen dat een deel van hun identiteit ter discussie staat.

MEER STEMMEN, MINDER CONSENSUS

Die grotere pluraliteit in het publieke debat heeft ook een keerzijde. Hoe meer stemmen er klinken, hoe moeilijker het wordt om een gedeeld gevoel te behouden van wat maatschappelijk vanzelfsprekend, gepast of aanvaardbaar is. Waar vroeger klassieke media, politieke partijen, academici en andere gevestigde

instellingen de toon zetten, bestaan vandaag verschillende, met elkaar concurrerende centra van opinievorming.

Het traditionele media- en culturele establishment heeft nog altijd veel invloed, maar wordt nadrukkelijk uitgedaagd door een nieuw en invloedrijk ecosysteem van vaak rechts georiënteerde opiniemakers, digitale media en populistische partijen. Ook aan de linkerzijde zijn nieuwe, soms sterk identitair georiënteerde opiniemakers en netwerken ontstaan die via sociale media en andere kanalen invloed uitoefenen op het publieke debat. Elk van die machtscentra probeert invloed uit te oefenen op het publieke debat en op de normen die daarin gelden.

Vandaar dat zoveel mensen vandaag het gevoel hebben dat *hun* stem onder druk staat. Ondanks de toegenomen mogelijkheden om ons uit te spreken, is minder vanzelfsprekend geworden welke stemmen maatschappelijk gezag hebben en welke opvattingen als normaal of als aanvaardbaar gelden. Meer mogelijkheden om te spreken hebben dus niet automatisch geleid tot meer zekerheid over wat er gezegd kan worden.

We botsen daar op de paradox die ik in de inleiding al beschreef: we hebben meer mogelijkheden dan ooit om onze mening te uiten, maar voelen ons daarom niet noodzakelijk vrijer.

HET SPOOK VAN WOKE

Die onzekerheid over veranderende normen wordt heel zichtbaar in het debat over woke. De term verwijst oorspronkelijk naar een verhoogde gevoeligheid voor uitsluiting en sociale onrechtvaardigheid. Maar volgens critici staat woke ook voor een cultuur waarin taal voortdurend wordt gescreend op kwetsend taalgebruik. De progressieve culturele elite zou obsessief bezig zijn met inclusief taalgebruik en correcte representatie van en

respect voor de identiteit van minderheidsgroepen. Afwijkende standpunten zouden te snel als kwetsend of onaanvaardbaar worden bestempeld. *Snowflakes* zouden overal aanstoot aan nemen en steeds nieuwe redenen vinden om zich gekwetst te voelen.

Volgens diezelfde critici tast woke het gezond verstand aan en is het een bedreiging voor hun cultuur. De westerse samenleving zou zich immers voortdurend moeten schamen voor haar verleden en zich blijvend schuldig moeten voelen tegenover allerlei slachtoffergroepen. Onze taal, humor en culturele uitingen zouden de sporen dragen van dat problematische verleden en moeten daarom gezuiverd worden. Woke zou ertoe leiden dat steeds meer woorden en opvattingen als problematisch worden beschouwd en zo een klimaat creëren waarin mensen zich steeds minder vrij voelen om zich openlijk uit te spreken.

Vooral universiteiten, media en culturele instellingen zouden door het wokevirus besmet geraakt zijn. Zij zouden zich te veel laten leiden door progressieve opvattingen rond identiteit en diversiteit, en te weinig aandacht hebben voor ideologische diversiteit. Controversiële gastsprekers worden geboycot, docenten voelen druk om hun taalgebruik of leerinhouden aan te passen, en er zou bij bepaald lesmateriaal met triggerwarnings gewerkt moeten worden. Op rechts leeft daarbij het gevoel dat een select clubje van journalisten, academici en culturo's steeds dwingender bepaalt wat maatschappelijk nog aanvaardbaar is om te zeggen en wat niet.

Bij sommige auteurs en columnisten is kritiek op de woke-ideologie een vast handelsmerk geworden. Een rel rond de Pride, een incident aan een universiteit, een aanslag, een taalwijziging of een discussie over migratie: elk voorval kan nieuw materiaal leveren om dezelfde boodschap opnieuw, en vaak ongenuanceerd, te brengen. Er is ook een vast publiek dat zich daarin herkent en hen daarin bevestigt. "Eindelijk iemand die dat nog DURFT

te schrijven", lees ik wel vaker in de reacties onder columns van bijvoorbeeld Mark Elchardus, Rik Torfs of Marnix Peeters. Zo ontstaat een zichzelf versterkend verhaal waarin woke steeds opnieuw eenzijdig wordt opgevoerd als bewijs dat we niets meer mogen zeggen. Ook de wokekritiek is in belangrijke mate een vorm van groepsdenken geworden.

Er is echter een probleem: woke is vandaag een containerbegrip geworden en verwijst naar zeer uiteenlopende fenomenen – van inclusiever taalgebruik en diversiteitsbeleid tot identiteitsactivisme, cancelcultuur en zelfs alles wat als te progressief wordt ervaren. In het anti-wokediscours wordt de linkerzijde vaak ook gemakshalve herleid tot enkele zeer uitgesproken stemmen, zoals Greta Thunberg, Anuna De Wever en Sophie Straat.

Zelf ben ik alvast niet overtuigd van de gedachte dat woke de westerse beschaving ten val zou brengen. Dat is een karikatuur. Wie alles ietwat paniekerig op één wokehoop gooit, ziet te gemakkelijk over het hoofd dat een aantal van die ontwikkelingen ook positieve effecten heeft gehad. De aandacht voor taal en representatie, voor historische onrechtvaardigheid en respect voor minderheidsgroepen hebben onze samenleving inclusiever gemaakt. Sommige anti-wokestemmen lijken er soms wel op uit om elk initiatief dat aandacht vraagt voor discriminatie, uitsluiting of dekolonisatie bij voorbaat verdacht te maken.

Dat neemt niet weg dat we enkele bezorgdheden ernstig moeten nemen. Hoewel de kritiek vanuit de anti-wokehoek vaak eenzijdig en ongenuanceerd is, bevat ze enkele herkenbare en terechte aandachtspunten. Zeker in sommige academische en culturele milieus kan de druk groot zijn om zich te conformeren aan dominante morele gevoeligheden. Ook het belang van pluralisme in de media en de blinde vlekken die in sommige linkse discoursen over diversiteit kunnen ontstaan, verdienen een kritisch debat. Het is niet omdat een ontwikkeling voortkomt uit een streven

naar meer rechtvaardigheid, dat ze geen problemen kan opleveren. Op verschillende van die problemen kom ik in de volgende hoofdstukken nog uitvoerig terug.

Wokekritiek komt dan ook niet alleen uit rechtse of populistische hoek. Er bestaat ook een liberale, humanistische en soms uitgesproken linkse kritiek op vormen van identiteitsdenken, moreel conformisme en politieke correctheid. Denkers als Susan Neiman, Yascha Mounk en Maarten Boudry benadrukken vanuit verschillende invalshoeken dat universele waarden en individuele vrijheid juist tot de liberale en progressieve traditie behoren. Ook de Nederlandse sociale wetenschapper Ewald Engelen heeft scherpe kritiek op woke en de bijhorende identiteitspolitiek. Volgens hem leidt die aandacht voor identiteit af van waar het echt zou moeten om gaan: sociale en economische ongelijkheid.

Wie kritisch staat tegenover bepaalde onderdelen van woke, hoeft helemaal niet tegen inclusie, gelijkheid of sociale rechtvaardigheid te zijn. Door de polarisering is er vandaag wel eens te weinig aandacht voor die verscheidenheid aan standpunten: kritiek op woke wordt al snel vereenzelvigd met een rechtse of populistische agenda, instemmen met bepaalde vormen van diversiteitsbeleid wordt meteen als woke weggezet.

TWEE KAMPEN, DEZELFDE KLACHT

De onzekerheid over veranderende normen en de strijd om culturele erkenning beperken zich echter niet tot één politieke richting. Hoewel de uitspraak "we mogen niets meer zeggen" vaak met rechts wordt geassocieerd, hoor ik geregeld ook progressieven klagen dat hun onderwerpen of standpunten steeds moeilijker bespreekbaar worden. De klachten komen naar aanleiding van andere thema's, maar ze vertonen wel een opvallende overeenkomst: beide kampen ervaren dat *hun* vrijheid van meningsuiting onder druk is komen te staan.

Rechts vindt dat zijn standpunten over migratie, nationale identiteit, religie en gender veel te snel als problematisch worden weggezet. Wie zich zorgen maakt over toegenomen diversiteit en de leefbaarheid van de wijk, ervaart volgens hen al snel dat die bezorgdheid wordt afgedaan als racisme, xenofobie of onverdraagzaamheid, nog vóór de argumenten ernstig worden genomen.

Links wijst dan weer op andere mechanismen. Wie aandacht vraagt voor klimaatverandering, ongelijkheid, discriminatie of historische onrechtvaardigheid krijgt geregeld het verwijt dat hij of zij polariseert of aan deugdpronken doet. Hun engagement wordt afgedaan als wokehysterie, een poging om morele superioriteit uit te stralen of anderen een overdreven schuldgevoel aan te praten. Vanuit progressieve hoek wijst men ook op de toenemende druk op het demonstratie- en stakingsrecht. Ook over de oorlog in Gaza ervaren sommigen dat bepaalde standpunten moeilijk bespreekbaar zijn. Mag je nog zeggen dat de gewapende strijd van Hamas gerechtvaardigd is, zonder meteen als apologeet van terrorisme te worden weggezet?

Daarnaast aarzelen ook mensen uit minderheidsgroepen om zich publiek uit te spreken. Ze hebben een kwetsbare positie en weten dat ze in het tumult van het debat gemakkelijk onder vuur kunnen komen te liggen. Op sociale media staat soms een heel trollenleger klaar om hen met haatcampagnes het leven zuur te maken. Een politica met hoofddoek die een foto post van zichzelf met haar zoon in het voetbalstadion krijgt ongezien veel haat en bagger over zich heen.